

Міністерство освіти і науки України
Чорноморський національний університет імені Петра Могили
Факультет політичних наук
Кафедра історії

РИМСЬКА ІМПЕРІЯ: ВІД ЯЗИЧНИЦТВА ДО ХРИСТИЯНСТВА

АВТОРЕФЕРАТ

дипломної роботи

на здобуття освітнього ступеню «магістр»

Виконала:

студентка VI курсу групи 634

Галузь знань: 03 «Гуманітарні науки»

Спеціальність: 032 «Історія та археологія»

Пляс Олена Андріївна

Науковий керівник:

доктор історичних наук, професор

Котляр Юрій Вадимович

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. У стародавньому суспільстві церкві належала ключова роль, адже вона формувала не лише релігійну свідомість населення, стимулювала розвиток культури, але і була активним учасником політичних процесів. IV ст. зіграло величезну роль для долі християнської релігії, античного світу і подальшого розвитку європейської цивілізації. Ця роль в значній мірі визначалася процесом християнізації Римської імперії, який становив, мабуть, головний зміст цієї епохи з точки зору перспектив історичного розвитку і впливу на майбутній вигляд Європи.

До початку IV ст. християнізація носила переважно спонтанний характер. Вона протікала в умовах нелегального або напівлегального статусу християнської релігії у римській державі, і вплив християнства на різні сторони і сфери життя римського суспільства був незначним, як і кількість самих християн, а християнська церква ще не була сильною організацією.

У період від Костянтина до Феодосія відбувається процес «звернення» Римської імперії у християнство і «звернення» християнства в Римську імперію. Результатом цих взаємних звернень стало те, що до V століття Римська імперія стала християнською імперією, являючи собою модель держави, типової для наступних століть. Але Римська імперія стала християнською не тільки в силу цього, а ще й тому, що з кінця IV ст. християнство починає робити істотний вплив практично на всі сфери життя римського суспільства і стає найважливішим історичним фактором.

Вивчення процесу християнізації Римської імперії в IV ст. представляє величезний науковий інтерес і є надзвичайно важливим для розуміння особливостей глобального історичного переходу людства від античності до середньовіччя і для визначення впливу християнізації Римської імперії на наступні долі Європи.

Вивчення історії зародження і розвитку зовнішньої сторони процесу християнізації Римської імперії представляється у даний час досить

актуальним в силу зміни загальних оцінок цього періоду історії у сучасній науці.

Роль християнізації європейського світу не так однозначно позитивна як вважалося досі. Тому актуальність дослідження полягає в критичному аналізі як процесу християнізації, так і його наслідків.

Об'єктом дослідження даної роботи виступає історія релігії Римської держави.

Предметом дослідження є процес християнізації Римської імперії у I–V ст. н. е.

Хронологічні межі дослідження охоплюють I–V ст. н. е. (період від поширення християнської релігії на території Римської імперії до утвердження її як офіційної релігії).

Територіальні межі охоплюють територію Римської імперії у зазначених хронологічних межах.

Мета роботи полягає у комплексному дослідженні процесу християнізації Римської імперії та його впливу на розвиток Стародавнього світу.

Згідно з метою сформульовані наступні **завдання**:

- з'ясувати стан джерельної бази та ступінь наукової розробки дослідження;
- виокремити теоретико-методологічні основи дослідження;
- показати характер давньоримської релігії;
- визначити вплив грецької релігії на формування римського пантеону богів;
- дати характеристику релігійній ситуації в Римській імперії до офіційного утвердження християнства як державної релігії;
- визначити становище християнства у Стародавньому світі;
- проаналізувати значення християнізації Римської імперії для Стародавнього світу;
- дослідити релігійну політику перших християнських імператорів.

Методологічні засади. Для досягнення поставленої мети дослідження у роботі використовуються загальнонаукові методи: аналізу, синтезу, узагальнення, індукції та дедукції, порівняння.

Враховуючи різноманітність і складність історичних процесів, сучасний стан розвитку науки вимагає при їх аналізі застосування різних методів. Вони базуються на використанні принципів історизму, науковості та об'єктивності. Принцип історизму вимагає розгляду всіх історичних фактів, явищ та подій у відповідності до конкретно-історичних обставин, у їхньому взаємозв'язку та взаємообумовленості. Будь-яке історичне явище слід вивчати у розвитку: як воно виникло, які етапи пройшло у своєму розвитку, чим стало в результаті. Принципи науковості та об'єктивності вимагають спиратися на факти у їхньому дійсному змісті, не викривлені та не підігнані під наперед складену схему. Кожне явище треба розглядати в його багатогранності та суперечливості, в сукупності як позитивних, так і негативних сторін.

Практичне та теоретичне значення роботи полягає у можливості її використання її в науково-навчальних цілях, насамперед викладачами, студентами та аспірантами гуманітарних факультетів. Результати дослідження можуть бути використані як рекомендований матеріал для фахівців з всесвітньої історії, релігієзнавства, історії культури.

Наукова новизна даної роботи полягає у виділенні цілої низки наукових робіт, що дозволяють оцінити стан розробки теми процесу християнізації Римської імперії у різних аспектах, починаючи від поширення даного феномену на територію Римської імперії до утвердження як офіційної державної релігії; у виокремленні найважливіших джерел з даної теми, що дозволяють дослідити її в різних аспектах (історичному, культурологічному, соціальному); у виявленні найбільш відповідних даній темі методів та принципів, які дозволяють повністю розкрити обране дослідження. У даній роботі було висвітлено тему, відходячи від стереотипних думок та поглядів дослідників на процес християнізації Стародавнього світу як позитивного

феномену не лише для Римської імперії, а й для людства загалом. Опрацьовано літературу, яка містить новий сучасний погляд на дану проблему, зміст якого полягає у критичному аналізі сутності християнської релігії та висвітленні її як негативного фактору для розвитку цивілізації.

Апробація результатів роботи. Основні результати дослідження доповідалися на Всеукраїнській науково-методичній конференції «Могилянські читання – 2016»:

- Пляс О. А. Християнізація Римської імперії // Історико-культурна спадщина для сталого майбутнього України (до 150-річчя від дня народження Михайла Грушевського) // «Могилянські читання – 2016». Всеукраїнська науково-практична конференція. «Досвід та тенденції розвитку суспільства в Україні: глобальний, національний та регіональний аспекти»: тези. Миколаїв: Вид-во ЧНУ імені Петра Могили, 2016. С. 82–83.
- Пляс О.А. Особливості релігії у Римській імперії у I-IV ст. н.е. // Міжнародна науково-практична конференція. «Людське співтовариство: актуальні питання наукових досліджень»: тези. Дніпро: Вид-во «Відкрите суспільство», 2019.

Структура дипломної роботи обумовлена метою та завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів основної частини (10 підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури (101 найменування). Загальний обсяг роботи становить 100 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДОСЛІДЖЕННЯ

У **вступі** обґрунтовано актуальність обраної теми, визначено об'єкт, предмет, мету, основні завдання, географічні та хронологічні межі, розкрито наукову новизну та практичне значення дослідження, апробацію основних одержаних результатів.

У **першому розділі «ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, МЕТОДОЛОГІЯ»** розкрито основні методи, підходи та принципи до написання роботи, зазначено використану джерельну базу та історіографію(радянську, зарубіжну та сучасну) за даною темою. Розділ включає в себе три підрозділи.

У *підрозділі 1.1 «Історіографія проблеми»* визначено що, проблема християнізації Римської імперії в IV ст. ніколи не була предметом спеціального дослідження ні у вітчизняній, ні в зарубіжній історіографії. Досліджувалися лише окремі її аспекти, причому переважно в зарубіжній історіографії та лише деякі з проблем, позначених в цьому дослідженні. До сих пір не дана досить повна і об'єктивна оцінка ролі цього процесу в історії пізньої античності і при переході від античності до середньовіччя, не висвітлювалися у всій повноті події і історичні процеси, пов'язані з християнізацією, не встановлені всі аспекти цього історичного феномена. Разом з тим, ні в одній зарубіжній роботі нам не вдалося зустріти жодного узагальнюючого дослідження всієї проблеми в цілому і в тому трактуванні, як це пропонується нами. Огляд існуючої із цього питання літератури також свідчить про відсутність наукових розвідок, спеціально присвячених формуванню та сутності правового статусу християнської церкви у історико-правовій науці.

У *підрозділі 1.2 «Джерельна база»* розглянуто джерела з даної теми. У переважній більшості джерела з нашої проблеми тенденційні і необ'єктивні, тому їх аналіз вимагає уважного аналізу і критичної роботи, а також максимально можливої перевірки історичних відомостей і фактів, що

містяться в них. Джерельна база не дозволяє у повній мірі висвітлити досліджувану проблему.

У підрозділі 1.3 *«Теоретико-методологічні основи дослідження»* встановлено, теоретико-методологічна структура роботи представлена основними принципами, підходами та методами історичного дослідження. Використання спеціальних історичних методів при написанні роботи, допомогли автору розглянути дану тему з історичної точки зору комплексно. За допомогою методів історичного дослідження вдалося ґрунтовно проаналізувати аспекти даного феномену та виокремити його головні компоненти.

У другому розділі **«ЯЗИЧНИЦТВО В РИМСЬКІЙ ДЕРЖАВІ»** висвітлюються основи давньоримської релігії, її походження, зазначено грецький вплив на формування давньоримського пантеону богів.

У підрозділі 2.1 *«Давньоримська релігія»* розглянуто характерні риси давньоримської релігії, найдавніші вірування і обряди римлян, сімейно-родові культу. Окрім цього, для давньоримської релігії характерна віра в духів – покровителів природи, сільського життя і хліборобства. Патріархальність життя зумовила також особливу шану та обожнювання душ предків як покровителів домашнього вогнища – ларів, пенатів та ін. На зламі старої і нової ери в імперії набувають поширення марновірства, магія, мантика, східні культу (культ Ісіді, мітраїзм).

У підрозділі 2.2 *«Вплив грецької релігії на формування римського пантеону богів»* досліджено те, що грецька релігія значною мірою вплинула на духовне життя римлян. Широке проникнення грецького впливу у II ст. до н. е. привело не тільки до великого впливу грецької релігії і пристосуванню до неї римських релігійних поглядів. Одним з важливих наслідків грецького впливу було поширення грецької філософії в римському суспільстві і грецьких поглядів на релігію і богів. Римські божества, таким чином, перебували в постійній взаємодії з духовними надбаннями інших народів.

Від них запозичили вони деякі релігійні уявлення, але і самі в свою чергу впливали на релігію своїх сусідів.

У третьому розділі **«ПЕРЕДУМОВИ ХРИСТІЯНІЗАЦІЇ РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ»** розглянуто загальні підсумки розвитку релігій в цей період й зазначено, що римська релігія ніколи не мала завершеної системи, оскільки постійно запозичувала нові культури в завойованих народів. Через це вона набула еkleктичного характеру. Водночас, в результаті кризи в Римській імперії у перших століттях нашої ери, набула поширення нова релігія – християнство. З огляду на це, відбувається протистояння язичництва і християнства в різних аспектах. Наслідком цього протистояння стала адаптація християнства в структуру Римської імперії, що, по суті, і становила основний зміст християнізації IV ст.

У підрозділі 3.1 *«Релігійна ситуація в Римській імперії у I–III ст. н. е.»* досліджено основні компоненти римської релігії в даний період. У результаті аналізу релігійної ситуації в Римській імперії в I–III ст. відзначається, що загальним підсумком розвитку релігій в цей період стало поступове поглинання Римською імперією та, як наслідок суспільством, елементів релігії інших культур та народів, з якими вона мала контакти.

У підрозділі 3.2 *«Християнство у Стародавньому світі»* доведено, що християнство, на відміну від усіх релігій стародавнього світу, а саме його виникнення і поширення мало вибухоподібний характер, супроводжувалося активною релігійно-ідеологічною і політичною боротьбою. Слід зазначити, що широке поширення християнства по всьому римському світу і за його межами і християнізація всіх сфер життя суспільства, формування церкви як особливого суспільного політичного соціального і економічного інституту та оформлення християнської догми, вплинуло на долю мільйонів людей протягом наступних століть, заклалися основні форми союзу церкви і держави, які визначаючи перспективи політичного розвитку Європи і Візантії в епоху середньовіччя, створили основу для політичного господництва церкви.

У четвертому розділі «РЕЛІГІЙНА ПОЛІТИКА РИМСЬКИХ ІМПЕРАТОРІВ» розглянуто релігійно-політичну діяльність таких римських імператорів, як Костянтин, Феодосій I та Юліан-Відновник.

У підрозділі 4.1 «Костянтинова революція» розкрито діяльність імператора Костянтина I Великого: з часів правління Костянтина язичницька імперія почала перетворюватись на імперію християнську. Союз імператора з християнською Церквою носив, перш за все, політичний характер. Від правління Костянтина християнство почало набувати вирішального значення в ідеологічному житті імперії, а християнська Церква поступово перетворювалася на привілейовану структуру.

У підрозділі 4.2 «Юліан – відновник етнорелігійних культів» встановлено, що при недовгому правлінні Юліана (361-363 рр. н. е.) відновилися язичницькі жертвопринесення, був відновлений античний пантеон богів, зазвучали давні оракули, проводилися містерії та обряди. При цьому Юліан уникав прямого переслідування християн, проводив політику віротерпимості, сподіваючись перемогти християнство ідейно.

У підрозділі 4.3 «Християнство – державна релігія за Феодосія I» встановлено, що за правління Феодосія Римська імперія вступила в новий етап свого розвитку. Цей етап з точки зору релігійної характеризувався такими основними рисами, з яких, на нашу думку, складається християнська Римська імперія: наявність єдиної офіційної державної релігії - християнства, наявність потужної і розгалуженої організації, що забезпечує дію цієї релігії в державі, завдяки добре побудованій територіальній та ієрархічній структурі; наявність комплексу діючих законів, що забезпечували функціонування офіційної релігії в державі.

У **висновках** обґрунтовано теоретичні узагальнення й нові підходи до вирішення наукових проблем, які стосуються питань джерельної бази та теоретико-методологічних основ дослідження, проблеми протистояння язичництва та християнства в Римській імперії та релігійної політики

римських імператорів. Основні результати дослідження зводяться до таких положень:

Історіографічна база дослідження, в якій можна виділити дві групи робіт: це ті, що представляють собою фундаментальні роботи з історії Стародавнього Риму, а в їх контексті вже можна знайти розділи чи окремі згадки про процес християнізації Римської імперії, і ті, що є повноцінними науковими дослідженнями з теми релігієзнавства (у всій повноті розкриття даної теми окремо від інших сфер життя римлян). Ці групи, в свою чергу, можна розділити на праці, видані істориками на території країн СРСР (після розпаду країни вони в історіографічних надбаннях залишаються досить схожими) та видані закордонними дослідниками. Особливою групою, яка виникла на сучасному етапі, є інформація, що подана в електронних ресурсах.

Джерела, які становлять важливе підґрунтя для роботи над досліджуваною темою. Вони цінні перш за все тим, що подають не лише конкретну інформацію про події, а й висвітлюють ставлення сучасників-авторів до цих подій. Можна виокремити писемні джерела як найбільш надійні інформаційні носії з історії Стародавнього Риму та, зокрема, процесу християнізації Римської імперії. Вони поділяються на джерела друкованого та наративного характеру.

Використання сукупності загальнонаукових, конкретно-історичних, спеціально-історичних, джерелознавчих та міждисциплінарних методів пізнання, що створює належні умови для досягнення поставленої мети. Застосовані теоретико-методологічні принципи та використані методи дали змогу провести дослідження неупереджено, системно і комплексно, висвітлити визначені аспекти проблеми у взаємозв'язку з процесами та подіями, що відбувалися на теренах Стародавнього Риму в досліджуваний період. У цілому комплексне застосування вказаних методів наукового дослідження дало можливість розкрити основні причини та передумови, тенденції, значення процесу християнізації Римської імперії.

Теоретико-методологічна структура роботи представлена основними принципами, підходами та методами історичного дослідження. Основними принципами є: принцип об'єктивності, історизму, системності, багатовекторності та ін. У роботі використано такі підходи: цивілізаційний, модернізаційний, системний і т.д. При написанні роботи були застосовані такі методи дослідження: аналіз і синтез, індукція та дедукція, метод узагальнення та абстрагування та ін.

Давньоримська релігія – одна з політеїстичних систем рабовласницького суспільства з пережитками релігійних уявлень епохи родового ладу. Тому для давньоримської релігії характерна віра в духів, богів, покровителів природи, сільського життя і держави в цілому. Патріархальність життя зумовила також особливу шану та обожнювання душ предків як покровителів домашнього вогнища – ларів, пенатів та ін. На зламі старої і нової ери в імперії набувають поширення марновірства, магія, мантика, східні культу (культ Ісіді, мітраїзм).

Римський пантеон богів і характер культів у римській імперії був єдиним для всіх верств суспільства, в незалежності від їх етнічної приналежності і соціального положення в тогочасному суспільстві. Із всієї різноманітності функцій богів особливе місце займають здатність до захисту держави від ворогів, сприяння сімейному благополуччю та, безперечно, вплив на сили природи та протекція від містерій. Культів богів – покровителів господарської діяльності, покровителів міст і сіл, сімейні божества мали величезний вплив на громадян Римської імперії. Головними факторами, що визначали релігійний світогляд давніх римлян були: релігійна політика правлячої династії та місцеві традиції.

Головне місце у давньоримському пантеоні посідають, так звані, старші боги: Юпітер, Юнона, Мінерва, Нептун, Марс, Вулкан, Меркурій, Діана та Аполлон. Вони шанувались як боги-покровителі імперії та імператорів, більшість із них походять від грецьких.

Крім старших богів особливе місце у пантеоні займають молодші боги, такі як Янус, Сатурн, Місяць, Лібер, Сільван, Фортуна, Фатум, Феліцитата, Вікторія та ін.

У результаті аналізу релігійної ситуації в Римській імперії в I-III ст. відзначається, що загальним підсумком розвитку релігій в цей період стало поступове поглинання Римською імперією та, як наслідок суспільством, елементів релігії інших культур та народів, з якими вона мала контакти. Панівною релігією у той час було язичництво. Римляни мали абстрактні божества, такі як Добродійність, Могутність, Мир, Честь, Сором та ін. Окрім того, були створені юридично визначені релігійні інституції (як колегія саліїв-жерців, колегія весталок і т.д.). Також в Римській імперії існували релігійні системи, що не були виключно язичницькими за своїм характером (якщо розуміти під язичництвом політеїзм), - культ імператора і іудаїзм, що були, по суті, монотеїстичними системами. Старі релігії були племінними і національними (етнічними), які визрівали з суспільно-політичних умов кожного народу й зросталися з ним. Водночас, в результаті кризи в Римській імперії у перших століттях нашої ери, набула поширення нова релігія – християнство. З огляду на це, відбувається протистояння язичництва і християнства в різних аспектах.

Слід зазначити, що широке поширення християнства по всьому римському світу і за його межами і християнізація всіх сфер життя суспільства, формування церкви як особливого суспільного політичного соціального і економічного інституту та оформлення християнської догми, вплинуло на долю мільйонів людей протягом наступних століть, заклалися основні форми союзу церкви і держави, які визначаючи перспективи політичного розвитку Європи і Візантії в епоху середньовіччя, створили основу для політичного господництва церкви.

Християнство, яке стало культурним та соціальним оплотом Римської імперії у IV ст. н.е. не принесло ніяких позитивних змін в уклад життя римського суспільства. Навпаки, почався хаос, який в результаті призвів до

розпаду Римської імперії. Феномен християнства поширився далеко за межі Римської імперії, однак його вплив на подальшу долю підкорених народів був різко негативним. При воцарінні християнства на місці язичництва в будь-якій країні різко погіршувався загальний настрій в суспільстві. Замість веселощів і радості життя християнство нав'язувало суспільству скорботу і плач, вишукування неіснуючих гріхів, смуток і безплідні пошуки сенсу життя поза реальним життям.

Християнство викликало колосальну деградацію людства, ні з чим незрівнянне псування людського матеріалу і в духовній і фізичній сфері. Там, де воно насаджувалося, в майбутньому призвело до такого явища, як інквізиції. Разом з християнством по світу простували фанатична нетерпимість до інших релігій і звичаїв. Античний світ не знав релігійних воєн, а з поширенням християнства не можна й перерахувати кількість конфліктів, які виникли на релігійному ґрунті, й в подальшому набули статусу релігійної війни. Християнство виховало в людині переконання, що тільки воно є істинною релігією, здатною приректи людство на спасіння.

Політика перших християнських правителів була спрямована на заборону жертвоприношень, закриття язичницьких храмів і була природним наслідком настрою церкви, яка, перемігши, виявила нетерпимість і мстивість щодо недавно переможеного противника. Релігійна політика імператора Костянтина охарактеризована гучним словом «революція». Її суть полягала, у визнанні християнства як релігії, яка сприятиме зміцненню системи доміну, та, відповідно поступовий відхід від етнічної релігії римлян – язичництва. На противагу йому виступив імператор Юліан «Відступник», який за недовгий час свого правління зрозумів хибність даного рішення, і взявся за відновлення етнорелігійних культів. При цьому Юліан уникав прямого переслідування християн, проводив політику віротерпимості, сподіваючись перемогти християнство ідейно. Релігійні реформи Юліана витікали не лише з внутрішніх потреб язичництва, яке потребувало

перебудови в дусі часу і мінливих умов, а в більшій мірі зі становища, я в якому перебувала Римська імперія в даний період.

До кінця IV ст. в Римській імперії протистояння християнства та язичництва досягло свого апогею. Феодосій Великий – останній імператор, який зумів втримати разом Західну та Східну римські імперії. Він прагнув зберегти єдність імперії і хибно вбачав це в офіційному утвердженні релігії, яка об'єднає всіх – християнстві. Однак, незважаючи на всі намагання імператора консолідувати суспільство, дати йому новий поштовх для розвитку, імперія, яка проіснувала понад тисячу років після прийняття християнства розпалася.

АНОТАЦІЯ

Пляс О.А. Римська імперія: від язичництва до християнства. – На правах рукопису.

Дипломна робота на здобуття освітнього ступеню «магістр». Чорноморський національний університет імені Петра Могили. – Миколаїв, 2019.

Вивчення процесу християнізації Римської імперії в IV ст. та поступового відходу від язичництва представляє величезний науковий інтерес і є надзвичайно важливим для розуміння особливостей глобального історичного переходу людства від античності до середньовіччя і для визначення впливу християнізації Римської імперії на наступні долі Європи.

Об'єктом дослідження даної роботи виступає історія релігії Римської держави. Предметом дослідження є процес християнізації Римської імперії у I–V ст. н. е.

У процесі дослідження було з'ясовано, що перехід від язичництва до християнства у Римській імперії відбувався у досить складних умовах, що характеризувався грецькими впливами на пантеон богів, політикою перших християнських імператорів та загальними настроями римлян (справляння культів на честь богів та імператорів, запозичення іноземних релігійних впливів та ін.).

Ключові слова: християнізація, язичництво, пантеон, релігія, культ, імператор, Костянтинова революція, Римська імперія, жерці, бог.

SUMMARY

Plias O. Roman empire: from paganism to Christianity. - On the rights of the manuscript.

Graduate work for obtaining an educational degree «Master». Black Sea National University named after Petro Mohyla. - Mykolaiv, 2019.

Study of the process of Christianization of the Roman Empire in the IV century. and the gradual departure from paganism is enormous scientific interest

and is extremely important for understanding the peculiarities of the global historical transition of mankind from antiquity to the Middle Ages and for determining the influence of Christianization of the Roman Empire on the future fate of Europe.

The object of study of this work is the history of religion of the Roman state. The subject of the study is the process of Christianization of the Roman Empire in the I-V centuries. N. is.

The study found that the transition from paganism to Christianity in the Roman Empire took place under rather difficult conditions characterized by the Greek influence on the pantheon of the gods, the policy of the first Christian emperors and the general attitudes of the Romans (collecting cults in honor of the gods and emperors, borrowing foreign religious influences, etc.).

Key words: Christianization, paganism, pantheon, religion, cult, emperor, Constantine revolution, Roman empire, priests, god.